

ԳԱՅԱՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՆՈՐ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

«Մեր աշխարհի կենտրոնից հեռու, մահմեդական հոծ զանգվածներով շրջապատված Ազուլիսը, այնուամենայնիվ, մի անդիմադրելի թափով մեր ազգային քաղաքակրթական ու ազատագրական ճիգերի մեջ առաջին շարքերում եղավ միշտ: Գողթանը ասես մեր հայրենի գետի, Արաքսի ալիքներով զգաց միշտ Հայոց աշխարհի սրտի՝ Այրարատի թրթիռն ու հույզերը և նրա կյանքն ու փոթորիկներն ապրեց»:

Ա. Ահարոնյան

Նախիջևանի տարածքի պատմամշակութային ուսումնասիրությունների սկզբնաղբյուրների հրատարակության ասպարեզում նշանակալից ավանդ է ներդրել պատմաբան, նախիջևանագետ Արզամ Այվազյանը՝ տասնյակ գիտական ուսումնասիրությունների արդյունքում լույս ընծայելով նախիջևանյան պատմաճարտարապետական հուշարձաններին նվիրված սկզբնաղբյուր հանդիսացող աշխատություններ՝ վիմագիր արձանագրություններ, մատենագրական սկզբնաղբյուրներ, միջնադարյան ուղեգրություններ, ձեռագրերի հիշատակարաններ, ինչպես նաև բազմիցս անդրադարձել է Նախիջևանի երկրամասին նվիրված ձեռագիր վկայություններին, որոնք Նախիջևանի պատմությունն ուսումնասիրողների համար կարող են սկզբնաղբյուր հանդիսանալ*:

Ա. Այվազյանի իրականացրած ուսումնասիրություն-հրատարակություններից հիշարժան է Նախիջևանի Գողթն գավառին նվիրված «Գինեվետ Գողթն» պատմագագաթական, լուսանկարչային պատկերագիրքը:

«Նախաբանի փոխարեն» առաջաբանում Ա. Այվազյանը համառոտ ներկայացնում է պատմական Հայաստանի գինեվետ Գողթն գավառի 19-20 դդ. ազգագրական մշակույթը՝ անդրադառնալով Գողթնում սկզբնավորված և ձևավորված նյութական մշակույթին, հատկապես ազգային կամ ժողովրդական տարազին, սովորույթներին, պատմաճարտարապետական կոթողներին, որոնք ճիշտ ներկայացնելու համար սկզբնաղբյուր են հանդիսացել 1860-ական թվականներից մինչև 1910-ական թվականներին կատարված տպավորիչ եզակի լուսանկարները:

Ա. Այվազյանի «Գինեվետ Գողթն» պատկերագրի գաղափարային նպատակաուղղվածությունը հետաքրքրահարույց բաժիններում պատմական նշանառությունն է, որը հաճախ սերնդագիտակցման համար առանցքային նշանակություն ունի:

Ուշագրավ են բազմաթիվ կարևոր դիտարկումները, որոնք կարող են ուղեցույց հանդիսանալ: Ժողովածուում ընդգրկված արխիվային փաստերը հնարավորություն

* Տե՛ս Արզամ Այվազյան, Գինեվետ Գողթն, Երևան, 2006:

են տալիս մատնանշելու Գողթնի և՛ բնակավայրերը, և՛ նրա զարգացվածության աստիճանը: Ագուլիսի մի շարք մտավորականներ ևս ժամանակին ձեռնամուխ են եղել համահավաքելու և պահպանելու Գողթնի պատմությանը վերաբերող փաստերը, սակայն ինչպես ընդգծում է Ա. Այվազյանը. «19 դ. վերջերից Թիֆլիսում հաստատված գողթների մի խումբ մտավորականներ, ժամանակի աչքի ընկնող հասարակական գործիչ, բժիշկ Արիստակես Ռոստամ Ջարգարյանի գլխավորությամբ, ձեռնամուխ էին եղել Գողթնի ազգագրական-մշակութային, գրական, բարբառային մշակույթի մասունքների արժեվորման և փրկման գործին: Այդ նպատակով էլ Թիֆլիսում դեռևս 1911 թվին ստեղծվել էին գոկական թատրոն, 1912 թ.՝ Հայոց ազգագրական ընկերության Գողթան բաժանմունքը, 1919 թ.՝ «Զօկի ճրօյգ» թերթը: Գողթնի մտավորականության 1912 թ. մարտի 20-ին կայացած հիմնադիր ժողովում նիստի մասնակիցները, հրատապ համարելով Գողթնի ազգագրական մշակույթի մասունքների ի մի հավաքումը, որոշել են ստեղծել նաև Զոկական թանգարան:

Սակայն հեղինակի հետագա դիտարկումներից պարզ է դառնում, որ հայտնի չէ, թե թիֆլիսաբնակ գողթների մտավորականների այս նախաձեռնությամբ Զոկական թանգարանում ինչքան ցուցանմունքներ են հավաքվել և այդ նյութերը հետագայում ինչ ճակատագիր են ունեցել: Ըստ Ա. Այվազյանի՝ «Թիֆլիսաբնակ ագուլիսի բանաստեղծ, դրամատուրգ, հասարակական գործիչ Պետրոս Պետրոսյանը 1935 թվականի դեկտեմբերի 11-ի նամակում, պատասխանելով իրեն ուղղված Ստեփան Լիսիցյանի հարցումներին, նշել է. «...մտադիր էինք (թիֆլիսաբնակ գողթների մտավորականների, մասնավորապես Ա. Ջարգարյանի հետ-Ա. Ա.) նույնպես ժողովել հին և նոր Զօկերի հետաքրքիր լուսանկարները և դրանցից մի ալբոմ կազմել, որը կհեշտացներ Գողթանի ազգագրական գործը ուսումնասիրող անձանց աշխատանքը: Այս մտադրությունն էլ մնաց անկատար» (էջ 6):

Հետաքրքրահարույց է այն, որ Պ. Պետրոսյանի մահից հետո լուսանկարները այս ու այն կողմ են ցրվել, սակայն Ա. Այվազյանի շնորհիվ, որը բարեբախտաբար ծանոթ էր երևանաբնակ ագուլիսիներից Ստեփան Մնացականյանի որդուն՝ ճարտարապետ Գուրգեն Մնացականյանին, ձեռք է բերել արժեքավոր նյութեր և լուսանկարներ տպագրության համար: Այս հատորյակը հարստացել է Պ. Պետրոսյանի և Ա. Ջարգարյանի անձնական թղթերների և Ս. Մնացականյանի գողթներից ձեռք բերված շուրջ 60 լուսանկարներով:

Ընդգրկված լուսանկարների շքերթը առանցքային նշանակություն ունի: Բանն այն է, որ այսօրինակ լուսանկարները հնարավորություն են տալիս ավելի տեսանելի պատկերացում կազմել ագուլիսի և ցղների ազգաբնակչության մշակույթի մասին: Ակնառու են հատկապես եկեղեցական ամենատարբեր համալիրների շարքերը՝ որպես ճարտարապետական բացառիկ արժեքներ:

Ուշաբժան են Գողթնի մի քանի բնակավայրերի նկարագրությունները. Ագուլիս, Յղնա, Քաղբիկ (Քղկունիս), Տանակերտ, Ռամիս: Ընդ որում նյութերի մեծ մասը վերաբերում է Ագուլիսին և Յղնային: Թեմատիկ բազմազանությամբ բերված են նաև Լեռյի, Ս. Լիսիցյանի, Հր. Աճառյանի, Ս. Սարգսյանի գիտական օրինակումները՝ նվիրված Գողթնի այս կամ այն հիմնախնդրին: Այսպես, Հր. Աճառյանը գոկական լեզվամտածողության մասին գրում է. «Ագուլիսի բարբառի ձայնական տարբերությունաց հիմնական կողմը կազմում են ձայնաւորները, որ իրոք շատ փոփոխուած են, մինչ դեռ ընդհակառակը բաղաձայները բացարձակապես հաւատարիմ են հին հայերէնին եւ այս կողմից գերազանցում են բոլոր բարբառներից» (էջ 8):

Ըստ Այվազյանի «...հնդեվրոպականից ժառանգած Գողթն բառը նշանակել է

պատմություն, երգ, վիպասանություն, որով եւ՝ Գողթան երգք պետք է հասկանալ՝ պատմության, վիպասանության երգողները, ասացողները» (էջ 9): Մ. Աբեղյանն էլ ենթադրում է, որ «թուելյաց երգերը» հորինվել են հենց Գողթան գավառում (էջ 9):

Բացի ինքնատիպ լեզվամտածողությունից, Ագուլիսը աչքի է ընկնում նաև բարձրարժեք նյութական մշակույթով: Ա. Այվազյանը մասնագիտական վերլուծություններով ներկայացնում է Գողթնի կանացի ազգային-ավանդական տարազը իր ողջ արտահայտչականությամբ: Այս տեսակ տարազները զուգահեռվում են Սյունիքի և Արցախի տարազախմբերի հետ: Կանացի առօրեական և տոնական տարազները կարվում էին Գողթնում մետաքսի արտադրանքի կտորեղենից ու կտավից: Ինչպես նշում է Ա. Այվազյանը. «17-19-րդ դդ. Գողթնի համարյա բոլոր հայաբնակ գյուղերի քիչ թե շատ ունևոր ընտանիքները ունեին իրենց սեփական գորգագործական դագաձիները: Ամեն տուն զարդարված էր նաև առնվազն 3-7 գորգերով, կարպետներով ու ջեջիմներով: Գորգաթելերի ներկատներ կային Ագուլիսում, Օրդուբադում, Յոնայում, Վանանդում և այլ բնակավայրերում»:

Նմանապես նշվում է, որ Ագուլիսի շուկաները «լիքն» էին նաև եվրոպական և ռուսական գործարաններում պատրաստված բրդե, բամբակե, մետաքսե լավագույն կերպասեղենով: Ինչպես նաև կարելի էր գտնել ռուսական Տուլա քաղաքի ամեն տեսակի և ամեն մեծության ինքնատիպ ու այլ տնտեսական ապրանքներ: Այվազյանի նկարագրությամբ գողթնուհիների արդուզարդը հիշեցնում էր ժամանակի զարգացած երկրների կանանց հագուկապն ու նիստուկացը: Այդ են վկայում նաև տների ճարտարապետական կառուցվածքները, որոնք, ըստ գրառումների, ընդարձակ ու ճաշակով են:

Հատկանշական է Ագուլիսի աղբյուրների նկարագրությունը: Ա. Այվազյանը գրում է. «...Ագուլիսում աղբյուրն ու աղբյուրաշինությունն առանձնահատուկ հարգանքի են արժանացել: Ագուլիսի բարբառով աղբյուրը կոչել են Կհով, Կհավ, որի ծագումը անհայտ է» (էջ 16):

Հայտնի են հատկապես Վանքի թաղի, Նուրունց, Ս. Թովմա վանքի, Ս. Քրիստափոր, Ս. Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցիների, Մնասենց, մահտեսի Մելքումի և այլ աղբյուրները:

Պատկերագիրքը բովանդակում է Գողթնի նշանավոր տոհմեր և գերդաստաններ բաժինը, ուր ընդգրկված տոհմերը ներկայանում են կենսունակ և շարունակվող սերնդափոխությամբ: Հատկանշական են Արասխանյան, Մանարյան գերդաստանները (էջ 35-68):

Ինչպես նշում է Ա. Այվազյանը. «... Գողթնի պատմագագազրական մշակույթի խնդիրներին նվիրված այս հատորն, անշուշտ, շարունակություն ունի: Սակայն «Ագուլիս» և «Գինեվետ Գողթն» հատորյակները, անտարակույս, ինչ-որ չափով իրականացնում են և՛ թիֆլիսաբնակ, և՛ թեհրանաբնակ գողթնեցի մտավորականների վաղեմի երազանքները» (էջ 34):

Այս պարագայում Ա. Այվազյանի «Գինեվետ Գողթն» հատորյակը անգնահատելի արժեք է ազգային ինքնությունն ու կորուսյալ հայրենիքի հիշատակը ոգեկոչելու՝ ի հեճուկս պատմությունը նենգափոխողների: